

MÜNDƏRİCAT

MÖVZU: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BÜDCƏ SİSTEMİ VƏ ONUN TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

<i>GİRİŞ</i>		5
<i>I FƏSİL</i>	<i>DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN SOSIAL-İQTİSADI MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ</i>	6-19
<i>1.1.</i>	<i>Dövlət büdcəsinin zəruriliyi və iqtisadi məzmunu</i>	6
<i>1.2.</i>	<i>Büdcə sisteminin təşkili prinsipləri</i>	12
<i>II FƏSİL</i>	<i>GƏLİRLƏRİN BÜDCƏLƏR ARASINDA BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏ BÜDCƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ METODLARI</i>	20-33
<i>2.1.</i>	<i>Gəlirin büdcələr arasında bölüşdürülməsi</i>	20
<i>2.2.</i>	<i>Xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi</i>	27
<i>III FƏSİL</i>	<i>YERLİ BÜDCƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ</i>	34-47
<i>3.1.</i>	<i>Yerli büdcələrin gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsi</i>	34
<i>3.2.</i>	<i>Büdcələrin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi</i>	40
<i>NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR</i>		48
<i>ƏDƏBİYYAT SİYAHISI</i>		50

Təhməzli Yusif / Bakı Biznes Universiteti/ İqtisadiyyat və İdarəetmə/ Qrup: 634

«Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi, onun təşkili prinsipləri»

REFERAT

Ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının icra olunmasının əsas maliyyə təminatı rolunu oynayan büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı onun ayrı-ayrı həlqələri arasında maliyyə münasibətlərini müəyyən edir.

Azərbaycanın siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etməsi, eyni zaman respublika iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçirilməsi ilə əlaqədar hazırda dövlət büdcəsinin rolu və ona qoyulan tələblər də dəyişmişdir. Belə ki, iqtisadiyyatın taraz inkişafının dəyər dəstəkləri sistemində dövlət büdcəsindən daha dolğun istifadə edilməsi zərurət ön plana keçmiş, xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsində yaranmış kəsir və disproporsiyaları onun vasitəsilə aradan qaldırmaq zərurəti güclənmişdir.

Büdcə dövlətin ən mühüm maliyyə sənədidir. Belə ki, o, dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirilməsini təmin etmək üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur. Büdcəni, onun təşkili prinsiplərinin tədqiq edilməsi və öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də buraxılış işi kimi seçdiyim mövzu aktualdır.

GİRİŞ

Büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının icra olunmasının əsas maliyyə təminatı rolunu oynayır. Büdcə sistemi dövlətin iqtisadi, siyasi təşkili ilə müəyyən edilir. Büdcə sisteminin qurulması, onun ayrı-ayrı həlqələri arasında maliyyə münasibətlərinin müəyyən edilməsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinə xidmət edir. Dövlət büdcəsi və yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri qarşılıqlı əlaqələr və müəyyən maliyyə münasibətləri əsasında tərtib və icra edilir. Büdcə sisteminin qaralmısı və onlar arasındakı maliyyə münasibətləri müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər ölkədə büdcə quruculuğunun əsasını təşkil edir. Büdcənin təşkili prinsiplərinin tədqiq edilməsi və öyrənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də buraxılış işi kimi seçdiyim mövzu aktualdır.

Buraxılış işi giriş, üç fəsil, nəticə və təklif hissəsindən ibarət olaraq yerinə yetirilmişdir.

I fəsil. Dövlət büdcəsinin iqtisadi məzmunu və əhəmiyyətinə həsr edilmişdir. Büdcənin iqtisadi məzmunu, büdcə sisteminin təşkili prinsipləri burada geniş şərh edilir.

II fəsil. Gəlirlərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi və büdcələrin tənzimlənməsi metodlarının tədqiqinə aid edilmişdir.

III fəsil. Yerli büdcələrin tənzimlənməsi məsələlərinə həsr edilmişdir.

İşin sonunda nəticə və təkliflər əks olunmuşdur.

FƏSİL I. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN SOSIAL - İQTİSADI MƏZMUNU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

1.1. Dövlət büdcəsinin zəruriliyi və iqtisadi məzmunu

Hər bir dövlətin konkret tarixi şəraitindən asılı olaraq əmələ gələn funksiyalarını yerinə yetirərək, yəni maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək üçün dövlət büdcəsi olmalıdır. Dövlət özünün iqtisadi, sosial və siyasi vəzifələrini, funksiyalarını yerinə yetirmək üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fonduna malik olmalıdır. İctimai – iqtisadi formasiyalar hətta dəyişiləndə belə dövlətin mühüm elementləri olan vergilər, istiqrazlar və dövlətə xas olan xərclər kimi kateqoriyalar obyektiv surətdə zəruri olur. Məhz bu cəhətlər dövlət büdcəsinin obyektiv bir iqtisadi kateqoriya kimi zəruri olmasını şərtləndirir.

Budca ölkənin maliyyə sisteminin mərkəzi həlqəsi olduğuna görə maliyyə kateqoriyasına ail olan bütün keyfiyyət cəhətlərini özündə əks etdirir. Maliyyə ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü nəticəsində dövlətin və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əks etdirir. Deməli, maliyyə daha geniş əhatə dairəsi olan pul münasibətləri sistemini özündə əks etdirir. Dövlət büdcəsi isə dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri sistemi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində dövlətin

mərkəzləşmiş sərəncamına daxil olan pul vəsaiti fondunun yaranması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətlərini əks etdirir. Bu prosesdə dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar arasında, dövlətlə əhali arasında maliyyə münasibətləri meydana gəlir. Bu prosesdə həm dövlətin fondu yaranır, həm də həmin pul vəsaiti fondu dövlətin ümumi xərclərinin ödənilməsinə, cəmiyyətin bir çox ehtiyaclarının, müdafiə, sosial, idarəetmə və s. ehtiyaclarının ödənilməsinə istifadə olunur. İqtisadi ədəbiyyatda «Büdcə» terminin tətbiq olunması hamıya məlumdur. Lakin bir sıra hallarda «büdcə» terminini daha məqsəduyğun şəkildə dövlət hakimiyyəti orqanlarını məxsus funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün maliyyə təminatı ökmə formalaşması kimi xarakterizə olunur. Bu cür xarakterizə daha konkret və məqsəduyğundur. Ona görə ki, həm mərkəzi, həm də yerli hakimiyyəti orqanları cəmiyyətin ümumi ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edirlər. Dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaiti dövlət büdcəsinin və onun bütün həlqələrinin formalaşmasını və istifadə olunmasını ifadə edir.

Burada elə cəhətləri də aydınlaşdırmaq lazım gəlir ki, «büdcə» həm maliyyə münasibətlərini, həm dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadə olunması formasını, həm də dövlətin əsas maliyyə planı olması anlayışlarını özündə birləşdirir. Hər bir iqtisadi kateqoriyanın mahiyyəti bildiyimiz kimi, onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla ifadə olunur. Dövlət büdcəsi də iqtisadi kateqoriya olmaqla müəyyən funksiyaları yerinə yetirir və bu funksiyaların məzmununu açmaqla «büdcənin» dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi məzmununu aydınlaşdırmaq olar. Bir çox iqtisadçı alimlər bu və ya digər iqtisadi kateqoriyanın mahiyyətini açarkən onun yerinə yetirdiyi funksiyaların əsas meyar olduğunu göstərirlər. Büdcə kateqoriyası da geniş ictimai münasibətlər sistemini əks etdirməyinə görə maliyyəyə aid olan bütün funksiyaları özündə əks etdirir. Lakin büdcənin spesifik cəhətlərini də ümumi maliyyə münasibətlərindən ayırmaq olar. Belə ki, ən əvvəl büdcəyə maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi baxmalıyıq, ikinci, büdcə maliyyə planı kimi səciyyələnmişdir, üçüncü, büdcə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondudur. Bu cür xarakterik cəhətlərini nəzərə almaqla görürük ki, büdcə kateqoriyası müəyyən konkret istiqamətlər üzrə xarakterizə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) *büdcə fondunun yaranması (yəni büdcənin gəlirlərinin əmələ cəlməsi)*
- 2) *büdcə fondunun istifadə olunması (yəni büdcənin xərclərinin maliyyələşdirilməsi).*
- 3) *büdcənin gəlirləri və xərclərinin formalaşması üzərində nəzarət.*

Birinci funksiyayı, gəlirlərin yaranması ilə yerinə yetirir. təsərrüfat təşkilatlarından (hüquqi şəxslərdən, fiziki şəxslərdən) vergilərin daxil olması, istiqrazların reallaşması, dövlət əmlakına misaldır. Lakin nəzərə alınmalıyıq ki, büdcə gəlirlərinin əsas mənbəyi ümumi daxili məhsulun ilkin bölgüsü zamanı yaranan təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarıdır. Bunlara aiddir:

- 1) *işçilərin əmək haqqı fondu*
- 2) *sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəət*
- 3) *qeyri-müzdli işçilərin əmək haqqı fondu*

4) torpaq sahiblərinin renta gəlirləri

4) ssuda fondunun faizi (bankların mənfəti)

büdcənin gəlirlərinin bu cür ümumi sxemi, əlbəttə, daimi deyil, konkret iqtisadi-ictimai şəraitdən asılı olaraq dəyişir. Məlumdur ki, dövlət cəmiyyət miqyasında ümumi təsərrüfat subyekti kimi çıxış edir. Bu zaman istehsalçıların ümumi mənfəyi nəzərə alır və buna görə də büdcə ölkənin bütün iqtisadi sisteminin inkişaf mənfəyi nəzərə alınmaqla iqtisadi proseslərin nizamladılmasına təsir göstərir. Ölkənin bütün xalq təsərrüfatında makroiqtisadi proporsiyaların gözlənilməsi üçün, qeyri-istehsal və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi, əhəlinin ümumi tələbatının ödənilməsi, müxtəlif mülkiyyət formalarının iqtisadi inkişafı və s. büdcənin ümumi ölkənin mənfəyi üçün istifadə olunmasını zəruri edir.

Büdcənin xərcləri də onun gəlirləri kimi müəyyən şərtlərə əsaslanır. Lakin gəlirlərə nisbətən xərclərin istiqamətinin, quruluşunun dəyişilməsi daha çevikdir. İqtisadi və siyasi vəziyyət dəyişəndə, büdcə xərcləri hərbi, sosial, iqtisadi-siyasi məqsədlərin mənfəyinə uyğun dəyişir. Belə ki, büdcənin xərclərinin hərbi və sosial məqsədlərə bölünməsi nisbətləri ayrı-ayrı hallarda kəskin dəyişə bilər. iqtisadi böhranlar, hərbi münaqişələr zamanı büdcə xərcləri hərbi ehtiyacları ödəmək üçün daha çox dəyişir.

Beləliklə, büdcənin sosial-iqtisadi məzmunu onun gəlirləri və xərclərinin tərkibi və quruluşu ilə müəyyən olunur. Bu barədə sonrakı paragraflarda daha geniş izah veriləcək.

Büdcənin nəzarət funksiyası da mövcud vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, büdcənin nəzarət funksiyası həm gəlirlərin forlaşması zamaqını, həm də onun xərclərinin maliyyələşdirilməsi zamanı həyata keçirilir. Bununla belə, büdcənin nəzarət funksiyası iqtisadi proseslərə təsir etməklə pul vəsaiti fondlarının düzgün formalaşması və məqsədli istifadəsi üçün şərait yaradır. Lakin nəzarət funksiyası həm ümumi maliyyə nəzarəti kimi, həm də maliyyə orqanlarının nəzarət vəzifəsi kimi qarşılıqlı vəhdətdə aparılır. Büdcənin nəzarət funksiyası maliyyənin qəzarət funksiyasının tərkib hissəsidir. Büdcənin iqtisadi-sosial məzmunu həm də onun geniş təkrar istehsaldakı rolu ilə də müəyyən edilir. Dövlət büdcə fondundan ölkənin ümumi mənfəyinə xidmət edən mütərəqqi təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edir. On müəhim sahələrin inkişaf etdirmək, ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı mənfəyi üçün büdcə vasitəsilə dövlət ümumi daxili məhsulu bölüşdürür və yenidən bölüşdürür. Büdcə vəsaiti hesabına qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə vəsaitinə olan tələbatı ödənilir. Büdcə vəsaitilə ümumi daxili məhsul ölkənin iqtisadi rayonları, ayrı-ayrı regionları arasında bölüşdürülür və yenidən bölüşdürülür. Ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda iqtisadi inkişaf etdirmək, məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaq və ölkə ərazisində infrastrukturunu inkişaf etdirmək və s. məqsədlər üçün büdcədən iqtisadi bir alət kimi istifadə olunur. Ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində büdcənin rolunu aşağıdakı cədvəldə göstərmək olar:

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi (milyard manat)

Cədvəl №1

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
<i>Ümumi daxili məhsul</i>	10669	13663	15791	15930	16425	18300	18600
<i>Dövlət büdcəsinin gəlirləri</i>	2078,0	2492,4	3038,9	2318,4	2792,6	3452,0	4175,0
<i>ÜDM-da xüsusi çəkisi (%-lə)</i>	19,5	18,2	19,2	14,6	16,7	18,9	22,4
<i>Dövlət büdcəsinin xərcləri</i>	2141,9	2409,3	3442,5	2642,2	3257,2	3931,0	4595,0
<i>ÜDM-da xüsusi çəkisi (%-lə)</i>	20,1	17,6	21,8	16,6	19,4	21,5	24,7

1№-li cədvəldən görünür ki, dövlət büdcəsinin gəlirləri vələrinin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi o qədər də böyük deyildir. 1995-ci ildən 2000-ci ilə qədər büdcənin gəlir hissəsinin ÜDM-da xüsusi çəkisinin ən aşağı həddi 1998-ci ildə 14,6 faiz, ən yüksək həddi 2000-ci ildə 18,9 faiz olmuşdur. 2001-ci ildə proqnoza görə büdcə gəlirinin ÜDM-da payı 22,4 faiz olacağı nəzərdə tutulur. Büdcə xərclərinin ÜDM-da yeri də müvafiq olaraq 1998-ci ildə 16,6 faiz (ən aşağı həddə) olmuş, 1999-cu ildə 19,4 faiz, 2000-ci ildə 21,5 faiz olmuşdur. 2001-ci ildə büdcə xərcləri ÜDM-da proqnoza görə 24,7 faiz olacaq. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət büdcəsinin ÜDM-da xüsusi çəkisi 30-50 faiz dairəsindədir. Dövlət büdcəsinin xüsusi çəkisinin artması müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər. dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu olan büdcənin mədaxili və məxarici nə qədər artarsa, sosial-iqtisadi vəziyyətlərin yerinə yetirilməsində onun rolu da bir o qədər artar.

1.2. Büdcə sisteminin təşkili prinsipləri

Bütün dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Azərbaycan respublikasının iqtisadi sisteminə, onun dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi yaranmışdır.

Büdcə sisteminin qurulması və onun bütün növləri arasında qarşılıqlı əlaqələr büdcə quruluşu adlanır.

Büdcə sisteminə birləşdirilən ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin məcmusu dövlətin büdcə sistemini təşkil edir. Büdcə sistemi bütün büdcə növlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Ölkənin büdcə sisteminin təşkili əsasları dövlətin Konstitusiyasında və büdcə sistemi haqqında qanunlarda əks olunur. Büdcə sisteminin təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplər də ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial əsasların üzərində qurulmuşdur.

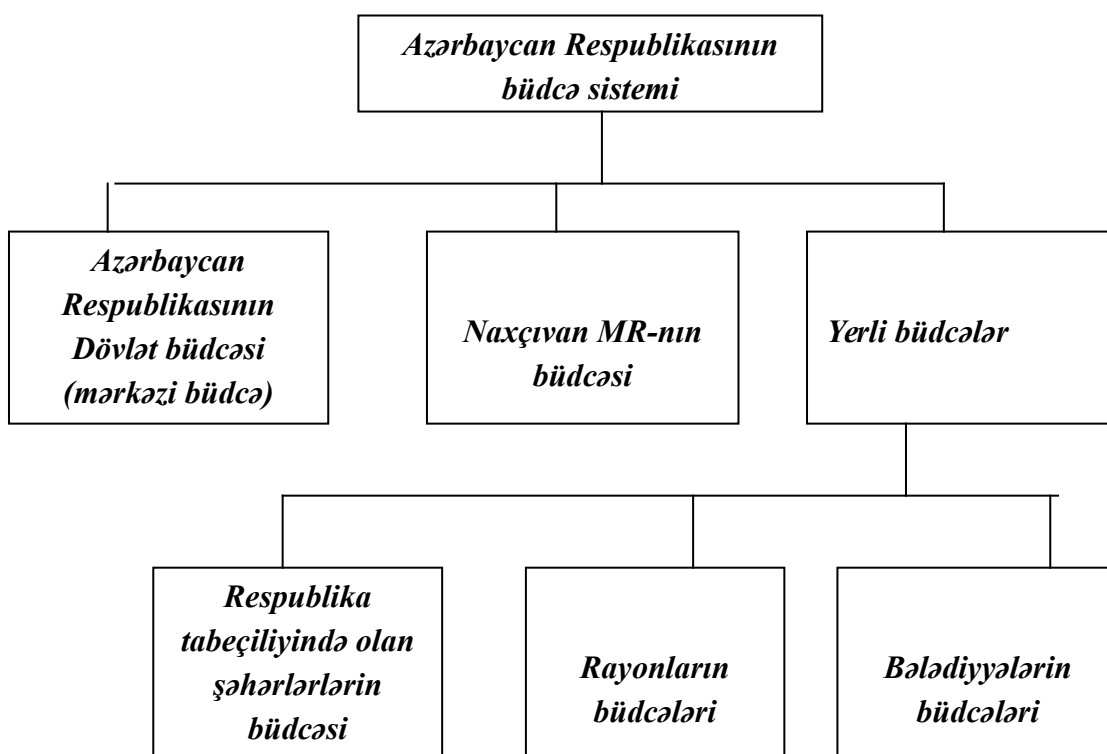
Büdcə sistemi dövlətin inzibati ərazi vahidinin bütün öüdcələrinin məcmusunu özündə birləşdirdiyinə görə onlar arasında qarşılıqlı münasibətlər qanunvericiliklə tənzimlənir. Büdcə sisteminin xarakteri ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşu ilə müəyyən olunur. Büdcə sisteminin təşkilatı quruluşu və onların qarşılıqlı əlaqələri dövlətin iqtisadi və siyasi təşkili əsasında müəyyən olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrlə (unitar dövlətlərdə) məslən, Böyük Britaniyada, Fransa və s. kimi ölkələrdə büdcə sistemi dövlətin mərkəzi büdcəsindən və yerli özünüidarə orqanlarının, yerli bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Federal dövlətlərin büdcə sistemi üç halqədən, yəni mərkəzi federal büdcədən, federasiyaya daxil olan subyektlərin

büdcələrindən və yerli orqanların büdcələrindən ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da, Rusiyada, Almaniya Federativ Respublikasında və s. büdcə sistemi üç həlqədən ibarətdir. ABŞ-da federal büdcə, ştatların büdcələri, Rusiyada respublikaların, vilayətlərin büdcələri və mərkəzi federasiyasının büdcəsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi mərkəzi büdcədən, yəni respublika büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən, bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri respublika təbəçiliyində olan rayonların, şəhərlərin büdcələri və onların müvafiq bələdiyyələrinin büdcələrindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşuna müvafiq olaraq bütün büdcə həlqələri, Respublikanın mərkəzi büdcəsi, rayonların, şəhərlərin büdcələri, yerli bələdiyyələrin büdcələri Respublikanın vahid büdcə sistemini təşkil edir və bütün büdcə növləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycanın büdcə sistemi «Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə quruluşunu aşağıda sxem formasında göstərmək olar:

Deməli, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Dövlət büdcəsindən, yəni mərkəzi büdcədən, naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir. Yerli büdcələr respublika təbəçiliyində olan şəhərlərin büdcələrindən, rayonların büdcələrindən və bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi aşağıdakı mühüm prinsiplər əsasında qurulmuşdur:

- 1. Büdcə sisteminin vahidliyi*
- 2. Müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi.*
- 3. Gəlirlərin və xərclərin büdcələr arasında hədləndirilməsi (bölüşdürülməsi).*
- 4. Büdcələrin gəlirləri və xərclərinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının həmin büdcələrdə tam əks olunması.*
- 5. Büdcələrin balanslaşdırılması*
- 6. Büdcə vəsaitinin istifadə edilməsində səmərəlilik və qənaət rejiminə əməl olunması.*
- 7. Büdcələrin aşkarlığı*
- 8. Büdcələrin həqiqiliyi (reallağı)*
- 9. Büdcə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli istifadəsi*

Həmin prinsipləri nəzərdən keçirək.

1. Büdcə sisteminin vahidliyi onu ifadə edir ki, bütün büdcə həlqələri Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə sisteminə birləşdirməklə onların gəlirləri və xərcləri vahid büdcə təsnifatı əsasında qurulur. Həm də gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi Respublikanın ali qanunvericiliyinə əsaslanır. Bütün büdcələr gəlirlər və xərclər haqqında məlumatları, büdcələrin tərtibi və icrasını büdcə təsnifatı üzrə aparırlar.

2. Büdcə sisteminin ayrı-ayrı həlqələrinin müstəqilliyi prinsipi. Büdcələrin müstəqillik prinsipi onda ifadə olunur ki, Azərbaycan Respublikasının Ali qanunvericiliyi (Milli Məclis) əsasında hər bir büdcə həlqəsinin müstəqil

gəlir mənbəyi təyin edilir və büdcə vəsaitinin xərclənməsində müstəqil olmaqla onların hüquqları qanunla tənzimlənir. Büdcələrin müstəqil fəaliyyət göstərməsi bütün dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq zəruri gəlir mənbələri və buna müvafiq xərclərlə təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının Ali qanunvericiliyi (Milli Məclis) tərəfindən hər maliyyə imi üçün Respublikanın Dövlət büdcəsi müzakirə edilib təsdiq olunarkən Respublika dövlət büdcəsinin və eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr üçün tənzimləyici gəlirlər də təyin edilir. Bününlə yanaşı Naxçıvan Muxtar Respublikası və yerli hakimiyyət orqanları öz büdcələrini tərtib və təsdiq edərkən öz gəlir mənbələrini artırmaqda və ondan istifadə etməkdə qanun dairəsində tam müstəqiliyə malikdirlər. Həm də Respublikanın Ali Qanunvericiliyi ilə yerli orqanları verilmiş səlahiyyət dairəsində onlar əlavə gəlir mənbələri aşkar edə və buna müvafiq xərcləri maliyyələşdirə bilərlər. Büdcə haqqında qanun icra edilərkən əlavə əldə edilmiş gəlirlər, habelə gəlirlərin xərclərdən artıq olan məbləği və büdcə xərclərinə edilmiş qənaət məbləği yuxarı büdcələrə alına bilməz.

3. *Gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi prinsipi onu nəzərdə tutur ki, hər bir dövlət hakimiyyət və dövlət idarəsi orqanları üçün müəyyən gəlir mənbələri təyin edilir və xərcləri maliyyələşdirmək səlahiyyəti verilir.*

4. *Büdcələrin gəlirləri və xərclərinin, dövlət büdcədənəkar fondunun tam əks olunması prinsipi ondan ibarətdir ki, büdcələrin və büdcədənəkar dövlət fondlarının bütün gəlirləri və xərcləri həmin büdcələrdə icbari qaydadad tam əks olunmalıdır. Bütün dövlət və bələdiyyə xərcləri büdcə vəsaiti hesabına, büdcədənəkar dövlət fondlarının vəsait hesabına maliyyələşdirilməlidir.*

5. *Büdcələrin balanslaşdırılması prinsipinə görə hər bir büdcə növü balanslaşdırılmalıdır. Bu o deməkdir ki, büdcələrdə nəzərdə tutulan xərclərin həcmi həmin büdcənin gəlirlərinin həcmində uyğun olmalıdır (büdcənin kəsirini ödəmək üçün nəzərdə tutulan mənbələrdən daxil olan vəsaitlər də daxil olmaqla).*

6. *Büdcə vəsaitinin səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi onu ifadə edir ki, əvvəlki dövrdə buraxılmış büdcə vəsaiti iş və xidmətlərin səviyyəsinə uyğun olmalı və qənaət rejiminə ciddi əməl olunmalıdır.*

7. *Büdcələrin aşkarlığı o deməkdir ki, təsdiq edilmiş büdcələrin və onların icarəsi haqqında hesabatların açığıq mətbuatda dərc edilməsi icbaridir, büdcənin icrasının gedişi haqqında məlumatlar, büdcələrin tərtibi və icrası üzrə dövlət hakimiyyəti və idarəsi orqanlarının bütün qərar və sərəncamları kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə cəmiyyətin nəzərinə açıq bildirilməlidir.*

8. *Büdcələrin həqiqiliyi onu ifadə edir ki, hər bir büdcə növünün göstəriciləri müvafiq inzibati-ərazi vahidinin iqtisadi – sosial inkişaf proqramının göstəricilərinə uyğun tərtib ediləklə büdcənin gəlirləri və xərclərinin reallığı təmin edilməlidir.*

9. *Büdcə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli istifadə edilməsi onu göstərir ki, büdcə vəsaiti olan hər bir subyekt onun sərəncamına daxil olan vəsaiti konkret məqsədli təyinatına uyğun istifadə etməlidir.*

«Dövlət Bütçəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 18 may 1999-cu il tarixli qanunun 3-cü maddəsində göstəriləyi kimi: «Azərbaycan Respublikasında bütçə sistemi Azərbaycan Respublikasının dövlət bütçəsindən, naxçıvan Muxtar Respublikasının bütçəsindən və yerli bütçələrdən ibarətdir».

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması, bazar münasibətlərinə keçid istiqamətində zəruri islahatların aparılması ilə yanaşı yerli hakimiyyət orqanlarının da maddi-maliyyə bazası, o cümlədən, bütçə sistemi yenidən qurulur. Bələdiyyələrin yaradılması ilə əlaqədar olaraq «Bələdiyyələri maliyyəsi nin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanunda bələdiyyələrin bütçələrinin (yerli bütçələrin) formalaşması, onların gəlirləri və xərglərinin müəyyən edilməsi qaydası əsaslandırılmışdır. «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» qanunda göstərilir ki, yerli bütçə bələdiyyəsi bütçəsi olub dövlət bütçəsinin tərkib hissəsi deyil. Bu da onu göstərir ki, müstəqil fəaliyyət göstərən bütçə həlqəsidir.

II FƏSİL GƏLİRLƏRİN BÜDCƏLƏR ARASINDA BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏ BÜDCƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ METODLARI

2.1. Gəlirin bütçələr arasında bölüşdürülməsi

Bütçə sisteminə daxil olan bütün bütçələr zəruri gəlir mənbəyinə malik olmalıdır. Bütçələrə daxil olan gəlirlər Azərbaycan Respublikasının Ali Qanunvericiliyi, yəni Konstitusiyası ilə, «Dövlət bütçəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, «Vergi məəcəlləsi», «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu və digər müvafiq qanunlar və sərəncamlarla müəyyən olunur. Ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının maliyyə təminatı üçün onlar qanunvericiliklə müəyyən gəlir mənbələri ilə təmin olunurlar.

Gəlirlərin bütçələr arasında hədələndirilməsi ölkənin iqtisadi sistemi, vergi və gəlirlərin mövcud sistemi ilə həyata keçirilir və hər bir bütçə həlqəsi zəruri gəlir mənbəyi ilə təmin edilirlər və bununla onların iqtisadi, sosial inkişafı üçün maliyyə bazası yaradılır.

«Dövlət bütçəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən «Dövlət bütçəsinin gəlirləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalar hesabına formalaşır».

Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanunla müəyyən olunmuş tətbiyələr üzrə daxilolmaların dövlət bütçəsi və digər bütçələr arasında bölgüsü ölkənin, regionların inkişaf proqramı nəzərə alınmaqla hər il üzrə qəbul olunan dövlət bütçəsi haqqında qanunla tənzimlənilir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq olaraq respublikada müəyyən edilmiş və bütçəyə ödənilən verci və gəlirlər üç növə ayrılır: 1) dövlət vergiləri; 2) Naxçıvan Muxtar Respublika vergiləri; 3) yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri). Dövlət vergiləri Azərbaycanın bütün ərazisində tətbiq edilən vergilər olmaqla aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) *fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;*
- 2) *hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi;*
- 3) *əlavə dəyər vergisi;*
- 4) *aksizlər;*
- 5) *hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;*
- 6) *hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;*
- 7) *yol vergiləri;*
- 8) *mədən vergisi;*
- 9) *gömrük vergi və rüsumları;*
- 10) *sadələşdirilmiş sistem üzrə vergilər;*
- 11) *sosial vergilər;*
- 12) *dövlət qanunvericiliyi əsasında təyin edilən sair vergilər və rüsumlar*

Nəzərə almaq lazımdır ki, sosial vergilər dövlət büdcəsinə deyil, sosial müdafiə fonduna daxil olur. Belə ki, məcburi sosial sığorta tədiyyələri sosial sığorta fonduna, məşğulluğa kömək üzrə məcburi ödənişlər məşğulluğa kömək fonduna və əlillərin sosial müdafiəsi üzrə məcburi ödənişlər də müvafiq olaraq həmin fonda daxil olur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası vergilərinə yol və sosial vergiləri istisna olmaqla yuxarıda göstərilən bütün dövlət verigləri daxildir. Azərbaycan Respublikasının «Vergi məəcəlləsi»nə əsasən yerli (bələdiyyə) vergiləri aşağıdakılardır:

- 1) *fiziki şəxslərdən torpaq vergisi;*
- 2) *fiziki şəxslərdən əmlak vergisi;*
- 3) *yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarının istismarından mədəm vergisi;*
- 4) *bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi;*
- 5) *dövlət qanunvericiliyinə nəzərdə tutulan sair vergi və rüsumlar.*

Dövlət vergi və rüsumları hər il «Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu ilə respublika dövlət büdcəsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsi və yerli büdcələr (rayonların və şəhərlərin) arasında bölüşdürülür və bütün büdcələrin gəlirlərin və xərclərin yəni büdcələrdə nəzərdə tutulan xərclər maliyyə mənbəyi ilə təmin edilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri görüldüyü kimi, vergilər və qeyri vergili gəlirli vergilərə ayrılırlar. Büdcə gəlirləri həm daxil olma mənbələrinə görə, həm də ödəyicilərin qruplarına görə və həm də büdcəyə alınma üsullarına görə fərqlənilər.

Vergili gəlirlər – dövlət qanunvericiliyi əsasında təyin edilmiş normalarla hüquqi və fiziki şəxslərdən əvəzsiz olaraq büdcəyə alınan ödəmələrdir.

Qeyri-vergili gəlirlər isə dövlətin iqtisadi fəaliyyəti əsasında dövlət əmlakından daxil olan ödəmələr, dövlət mülkiyyətində özəlləşdirilməsindən daxil olan gəlirlər və gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində büdcələrdən daxil olan vəsaitlərdir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibinin dinamikasını nəzərdən keçirək (cədvəl № 2)

Cəvəldən görünür ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin gəlirləri həm ümumi məbləği, həm də ayrı-ayrı növləri üzrə ildən-ilə artmışdır. 2001-ci il üçün təsdiq edilmiş Dövlət büdcəsinin gəlirləri 4175 mlrd. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 1994-cü ildəkinə nisbətən 15 dəfə artıq olmuş və 2000-ci ildəki proqnoza nisbətən 120,9 faiz olacaqdır.

Əlavə dəyər vergisi büdcə gəlirləri tərkibində əhəmiyyətli yer tutur. Belə ki, əlavə dəyər vergisi 1995-ci ildə 152,8 mlrd. man. olmuş və 2001-ci ildə 1008,0 mlrd. man. olacaqdır. Başqa sözlə desək, əlavə dəyər vergisi 1995-ci ildəki səviyyədə 2001-ci ildə 6,6 dəfə çox olacaqdır. Əlavə dəyər vergisi 2000-ci ildəkinə nisbətən 2001-ci ildə 112% təşkil edəcəkdir.

Öz həcminə görə əhalindən gəlir vergisi büdcə gəlirlərinin tərkibində ikinci yer tutur. Gəlir vergisi 1995-ci ildə 145,2 mlrd. man., 1999-cu ildə 450,4 mlrd. man., 2000-ci ildə 537 mlrd. man. təşkil etmiş və 2001-ci ildə 640 mlrd. man. nəzərdə tutulmuşdur.

Mənfəətdən vergi 2001-ci il üçün 566 mlrd. man. planlaşdırılmışdır ki, bu da 1995-ci ildəkindən 134,4 mlrd. man., 2000-ci ildəki məbləğdən 131 mlrd. man. Artıqdır. 2001-ci ildə mənfəət vergisi 2000-ci ildəkinə nisbətən 130,1 faiz təşkil edəcəkdir.

Mədən vergisi 1995-ci ildə 0,04 mlrd. man. təşkil edirdisə, 1999-cu ildə bu fərgi növü 179,6 mlrd. man., 2000-ci ildə 270 mlrd. manata çatmış və 2001-ci ildə 420 mlrd. manat təşkil edəcəkdir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri tərkibinə aksiz vergiləri və gömrük vergi və rüsumları da əhəmiyyətli yer tutur. Aksiz vergiləri 2000-ci ildə 530 mlrd. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da keçən ildəkindən 43,2 faiz çoxdur. Gömrük vergi və rüsumları 1999-cu ildə 314 mlrd. man., 2001-ci ildə 290 mlrd. manat daxil olması nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, torpaq vergisi və əmlak vergisi büdcə gəlirlərində nisbətən az yer tutur. 2001-ci ildə torpaq vergisi 50 mlrd. man., əmlak vergisi isə 60 mlrd. manat planlaşdırılmışdır.

Dövlət büdcəsinin 2000-ci il üzrə ilkin icra məlumatlarına görə onun gəlirləri 1999-cu ilə nisbətən 30,4 faiz artıq icra olmuşdur. Mühüm gəlir növləri üzrə nəzərdə tutulmuş proqnozlar əsasən yerinə yetirilmişdir. Xüsusilə, əmnfətdən vergi 133,4 %, əmlak vergisi 110 %, əlavə dəyər vergisi 104 %, xarici iqtisadi fəaliyyətlər bağlı vergilər isə 160 %-dən çox yerinə yetirilmişdir.

2.2. Xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan bütün büdcələr müvafiq ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının maliyyə təminatı bazasıdır. Büdcə sistemində daxil olan büdcə həlqələri müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının yerinə yetirdiyi səlahiyyətlərə uyğun surətdə iqtisadi, sosial-mədəni quruculuq işlərini həyata keçirirlər.

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin xərcləri mərkəzi büdcə və yerli büdcələr arasında onların vəzifələrinin miqyasına görə bölüşdürülür. Xərclərin mərkəzi dövlət hakimiyyəti və yerli orqanlar arasında bölgüsü Respublikanın cali qanunvericilik aktları, hər şeydən əvvəl Azərbaycan Konstitusiyası «Dövlət büdcəsi haqqında» qanunla həyata keçirilir. Bu zaman Respublika ali dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəsi orqanlarının və yerli idarə orqanlarının həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni və siyasi vəzifələrinin xarakteri nəzərə alınır. Xərclərin mərkəzi demokratik prinsiplər əsasında yerinə yetirilir. Belə ki, xərclərin bölgüsü aparılarkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

- 1) idarə və təşkilatların tabeçilik prinsipi.*

- 2) Müəssisə, idarə və təşkilatların yerli və ya ümumidövlət əhəmiyyətinə malik olması.*

3) *İdarə və təşkilatların ərazi yerləşməsi və onların xidmət dairəsi.*

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzi xərcləri dövlət mülkiyyətindən olan təsərrüfat sahələri, dəmir yolu, dəniz və hava nəqliyyatı, xarici ticarət və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə xərclər, beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər, Respublika əhəmiyyətli, mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri, yanacaq-enerji kompleksi ilə əlaqədar xərclər, dövlət investisiya xərcləri, iqtisadi fəaliyyətlə bağlı xərclər, o cümlədən, kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı xərcləri, dövlətin daxili və xarici borcları üzrə xərclər və i.a. ibarətdir.

Respublika büdcəsindən sosial-mədəni tədbirlərə aid Respublika əhəmiyyətli idarələr və təşkilatlar maliyyələşir. Bura, xüsusilə, daxildir: Respublikanın Elmlər Akademiyası, onun elmi-tədqiqat institutları, respublika əhəmiyyətli elmi kitabxanalar və muzeylər, ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri, səhiyyə üzrə aid Respublika əhəmiyyətli idarələr və təşkilatlar maliyyələşir. Bura, xüsusilə, daxildir: Respublikanın Elmlər Akademiyası, onun elmi-tədqiqat institutları, respublika əhəmiyyətli elmi kitabxanalar və muzeylər, ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri, səhiyyə üzrə dəmir yolu, su və hava nəqliyyatının sanitariya xidməti müəssisələri, Respublika əhəmiyyətli klinikalar və digər tibb şəbəkələri, epidemiyalarla mübarizə tədbirləri və i.a. maliyyələşir.

Sosial təminat və sosial müdafiə üzrə xərclər: hərbi qulluqçulara və onların ailə üzvlərinə pensiyalar, Vətən müharibəsinə əlillərinə pensiyalar, qaçqınların və məcburi köçkünlərin yemək və məskunlaşdırılması xərcləri.

İdarəetmə üzrə: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin, Respublika icra hakimiyyəti orqanlarının saxlanması, hüquq-mühafizə orqanlarının və təhlükəsizlik orqanlarının saxlanması xərcləri. Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının, o cümlədən Konstitusiya Məhkəməsi, Ali məhkəmə, rayon və şəhər məhkəmələri, İqtisad məhkəməsi, Ali Məhkəmənin Hərbi Kollegiyası və s. ölkənin bütün müdafiə xərcləri Respublikanın mərkəzi xərcləri hesabına maliyyələşir.

Mərkəzi xərclər hesabına dövlətin maddi və maliyyə ehtiyatı fondlarının yaradılması maliyyələşir.

«Dövlət büdcəsi haqqında» qanun və digər qanunvericilik aktları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsi və yerli büdcələrin xərcləri müəyyən edilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsindən muxtar respublika əhəmiyyətli dövlət müəssisə və təsərrüfat sahələri, sosial-mədəni sahələr, idarəetmə xərcləri, sosial müdafiə və təminat xərcləri maliyyələşir. Yerli büdcələrdən ümumitəhsil və məktəbəqədər tərbiyyə müəssisələri, uşaq evləri, idman, bədən tərbiyyəsi, gənclər siyasəti tədbirləri, mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri xərcləri maliyyələşir.

Yerli büdcələrin tərkib hissəsi kimi bələdiyyələrin büdcələrinin xərclərinin həcmi və istiqamətləri bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. «bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 7-ci maddəsinə əsasən Yerli büdcələrin xərcləri: idarəetmə xərcləri, sosial-məişət, yaşayış, mədəniyyət və idman obyektlərinin, habelə əhalinin ümumi istifadəsində olan küçə, həyətlər və bağların saxlanması xərcləri;

Bələdiyyə büdcələrinin xərclərinə, habelə yerli sosial-müdafiə, sosial-iqtisadi inkişaf, ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi xərcləri daxildir.

2001-ci il üçün Azərbaycan respublikası Dövlət büdcəsi xərclərinin respublika mərkəzi büdcəsi və yerli büdcələr arasında bölgüsü nisbətlərini aşağıdakı cədvəl kimi göstərmək olar:

2001-ci il üçün Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzi və yerli büdcələr arasında bölgü nisbətləri (milyar manat)

Cədvəl №3

<i>Xərclərin növləri</i>	<i>Dövlət büdcəsinin xərcləri</i>	<i>O cümlədən</i>			
		<i>Respublika büdcəsi</i>	<i>%-lə</i>	<i>Yerli büdcələr</i>	<i>%-lə</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
<i>1. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin saxlanması xərcləri</i>	<i>15,4</i>	<i>15,6</i>	<i>100</i>	<i>-</i>	<i>-</i>
<i>2. Azərbaycan Respublikasının İcra hakimiyyəti orqanlarının saxlanmasına xərclər</i>	<i>657,2</i>	<i>583,7</i>	<i>88,8</i>	<i>73,5</i>	<i>11,2</i>
<i>3. Elm xərcləri</i>	<i>58,5</i>	<i>57,9</i>	<i>99,0</i>	<i>0,6</i>	<i>1,0</i>
<i>4. Müdafiə xərcləri</i>	<i>539,4</i>	<i>536,4</i>	<i>100</i>	<i>-</i>	<i>-</i>
<i>5.Məhkəmə və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri</i>	<i>65,4</i>	<i>64,3</i>	<i>98,3</i>	<i>1,1</i>	<i>1,7</i>
<i>6. Təhsil xərcləri</i>	<i>1011,1</i>	<i>149,1</i>	<i>14,7</i>	<i>862,0</i>	<i>85,3</i>
<i>7. Səhiyyə xərcləri</i>	<i>266,8</i>	<i>57,0</i>	<i>21,4</i>	<i>209,8</i>	<i>79,6</i>
<i>8.Sosial müdafiə xərcləri</i>	<i>515,0</i>	<i>515,0</i>	<i>100</i>	<i>-</i>	<i>-</i>
<i>9.Sosial təminat xərcləri</i>	<i>220,8</i>	<i>202,2</i>	<i>91,6</i>	<i>18,6</i>	<i>8,4</i>
<i>10. Mədəniyyət, incəsənət və kütləvi informasiya xərcləri</i>	<i>111,1</i>	<i>65,1</i>	<i>59,6</i>	<i>46,0</i>	<i>41,1</i>

11. B/tərbiyyəsi və idman xərcləri	14,8	7,3	49,3	7,5	51,7
12. Mənzil – kommunal təsərrüfat xərcləri	97,6	3,6	3,6	94,0	96,3
13. Kənd təsərrüfatı və baliqçılıq xərcləri	201,5	195,5	97,0	6,0	3,0
14. Nəqliyyat və rabitə xərcləri	132,8	118,6	89,3	14,2	1,07
15. Yanacaq və enerji kompleksinə xərclər	8,8	8,8	100	-	-
16. Dövlət investisiya xərcləri	162,0	162,0	100	-	-
17. Sənaye və tikinti xərcləri	14,3	14,3	100	-	-
18. İqtisadi fəaliyyətlə bağlı sair xərclər	64,4	64,4	100	-	-
19. Beynəlxalq təşkilatlarla üzvlük haqqı	61,9	61,9	100	-	-
20. Dövlət xarici borcları üzrə xərclər	135,2	135,2	100	-	-
21. Banklarla hesablaşma xərcləri	3,0	3,0	100,0	-	-
22. Dövlət daxili borcları ilə bağlı xərcləri	126,7	126,7	100	-	-
23. Ehtiyat fondunun xərcləri və i.a.	80,5	80,0	99,38	0,5	0,62

Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzi xərclər və yerli xərclər üzrə bölgüsünün təhlilil əsasında müəyyən edilir ki, qanunvericiliyə uyğun olaraq bir sıra ümum dövlət əhəmiyyətli xərclər tamamilə mərkəzi xərclərə aid edilmişdir. Bunlara daxildir: Milli Məclisin saxlanması, ölkənin müdafiəsi, sosial müdafiə, yanacaq və enerji kompleksinə verilmiş kreditlərin qaytarılması, sənaye və tikinti xərcləri, dövlət investisiyaları, iqtisadi fəaliyyət üzrə sair xərclər, o cümlədən, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və kiçik sahibkarlığa investisiya ilə bağlı xərclər, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr, xarici və daxili borcların ödənməsi, ehtiyat fondlarının yaradılması, məqsədli büdcə fondları və s.

Qalan digər xərclər mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının funksiyaları və səlahiyyətlərinə uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülür. Cədvəl məlumatlarından görünür ki, bir sıra xərclər, xüsusilə sosial-mədəni, məişət, mənzil-kommunal, nəqliyyat – rabitə xərcləri əsasən yerli büdcələrdən maliyyələşdirilir. Belə ki, 2001-ci il üçün Dövlət büdcəsindən təhsil üzrə xərclərin 85,3 %-i, səhiyyə üzrə xərclərin 79,6 %-i, mənzil-kommunal təsərrüfatı xərclərinin 96,3 %-i, nəqliyyat və rabitə xərclərinin 10,6 %-i, mədəniyyət, incəsənət və kütləvi informasiya vasitələrinin saxlanması xərclərinin 41,4 %-i yerli büdcələrdən maliyyələşdirilir. Mərkəzi büdcədən yerli büdcələrə vəsait ayırmaqla yerli büdcələr tənzimlənir. Yerli büdcələrin xərclərinin həcmi və yerli gəlirlərin məbləği nəzərə alınaraq həmin gəlirlərin nizamlandırılması (balanslaşdırılması) məqsədilə onlara Respublikanın mərkəzi xərcləri hesabına 724,9 mlrd. manat dotasiya ayrılmışdır. Bu, onunla əlaqədardır ki, yerli büdcələrin xüsusi gəlirləri və həmiqn ərazilərdə daxil olan mərkəzləndirilmiş gəlirlərdən maksimum (100%) normalarla verilən nizamlandırıcı gəlirlər həmin inzibati ərazilərin (rayon və şəhərlərin) sosial-iqtisadi inkişaf proqramı üzrə müəyyən olunmuş xərclərini ödəməyə kifayət etmir. Ona görə də Respublikanın mərkəzi xərcləri hesabına həmin büdcələrə dotasiya ayırması zəruri olmuşdur.

FƏSİL III. YERLİ BÜDCƏLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. Yerli büdcələrin gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsi

Azərbaycanın büdcə sisteminin təşkili və tənzimlənməsi prinsipləri onu tələb edir ki, hər bir büdcə növü müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının vəzifələrini maliyyə vəsaiti ilə təmin edilsin. Ona görə də qanunla təyin edilmiş vergilər və digər mədaxillər büdcələr arasında elə tələblərə, nisbətlərə bölüşdürülür ki, bütün büdcə həlqələri müstəqil gəlir mənbəyi ilə təmin edilsinlər. Hər il büdcə proqnozu həm mədaxil, həm də məxaric üzrə müəyyən edilərkən bütün büdcə həlqələrinin, o cümlədən, yerli büdcələrin müstəqil gəlir mənbəyi də müəyyən edilir. Gəlirlərin bölgüsü eyni zamanda xərclərin büdcələr arasında bölgüsü ilə əlaqəli şəkildə aparılır.

Məlum olduğu kimi, xərclər büdcə həlqələri arasında bölüşdürülərkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən hər bir dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəsi orqanlarının funksiyaları, səlahiyyəti əsas götürülür. Deməli, dövlətin idarəetmə funksiyaları, müəssisələrin, idarələrin, xüsusilə, sosial-mədəni təşkilatların tabeçilik prinsipləri, xərclərin dövlət və yerli əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla onların hansı dövlət orqanı tərəfindən maddiyyələşdirilməsinin məqsədəuyğunluğu müəyyən edilir.

Qanunvericilik orqanlarının, yerli dövlət nümayəndələri orqanların, icra hakimiyyəti aparatının fəaliyyətini, sosial-mədəni ehtiyacları maliyyələşdirmək üçün ayrı-ayrı büdcələr üzrə nəzərdə tutulan xərclər müəyyən edilir. Büdcələr üzrə nəzərdə tutulan xərcləri tam və vaxtında maliyyələşdirmək üçün mədaxil mənbələri müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülür. Büdcələrdə nəzərdə tutulan xərcləri ödəmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublika büdcəsi və yerli büdcələrə təhkim edilmiş gəlirlər və nizamlaşdırıcı gəlirlərdən istifadə olunur. Deməli, hazırda gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsinin iki metodu tətbiq edilir.

1) *Gəlirləri təhkim edilməsi, yəni gəlirlərin tamamilə və ya qismən daimi olaraq bu və ya digər büdcəyə aid edilməsi.*

2) *Gəlirlərin ayrı-ayrı büdcə həlqələri arasında müəyyən normalarla bölüşdürülməsi və beləliklə, büdcələrin nizamlaşdırılması.*

İkinci metodla gəlirlərin bölüşdürülməsi başlıca olaraq xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Üçünki əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının ödənilməsi, qeyri-istehsal sahəsinə aid olan digər infrastrukturaların (təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, yol tikintisi və saxlanması, nəqliyyat, ətraf mühitin mühafizəsi, abadlıq tədbirləri və s.) əlaqədar xərclərin yerli idarəetmə orqanlarının sərəncamına verilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir. Lakin qeyd edilən xərclərin hamısının, yəni tamamilə yerli orqanlara verilməsinə maliyyə nəzarəti nöqtəyi-nəzərdən düzgün olmazdı. Məsələn, sosial infrastrukturaya investisiya qoyuluşu, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və sabitləşdirilməsi, torpaq kadastrlarının tərtib edilməsi və s. yuxarı büdcələrin hesabına maliyyələşdirilməsi məqsədəuyğundur. Bundan başqa, bir sıra sosial xərclərin iqtisadiyyatın sabitləşməsi ilə bağlı olub, gəlirlərin əhalinin sosial qrupları arasında bölüşdürülməsi gnisbətlərinə təsir göstərir. Ona görə də

bu cür xərclər yerli idarəetmə orqanlarına verildikdə dövlət sosial proseslərin makroiqtisadi tənzimlənməsi imkanlarını itirə bilər. digər tərəfdən, həmin xərclərin yerli orqanlara verilməsi, onların maliyyələşdirilməsi üçün gəlir mənbələrinə də məhduddur. Deməli, xərclərin qeyri-mərkəzləşdirilməsinin maksimum həddə çatdırılması da iqtisadi cəhətdən səmərəli deyildir.

Bəzi hallarda müəyyən qrup iqtisadçılar yerli hakimiyyət orqanlarına çox böyük vergi səlahiyyətlərinin verilməsini məqsəduyğun sayırlar. Lakin məsələyə diqqətlə yanaşdıqda bunun mənfə cəhətlərini görmək olar. Belə ki, yerli hakimiyyət orqanlarına qeyri-məhdud vergi-gəlir səlahiyyətləri verilməsi, onda gəlirlərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsinə, əhalinin sosial-mədəni ehtiyaclarının qeyri-bərabər ödənilməsi səbəb ola bilər. ona görə də gəlirlərin büdcələrə təhkim edilməsi metodundan, chəm də nizamlaşdırıcı gəlirlərdən ayrımalar verilməsi metodundan, həm də nizamlaşdırıcı gəlirlərdən ayarmalar verilməsi metodundan qarşılıqlı əlaqə formasından istifadə daha məqsəduyğundur. Mühüm gəlir mənbələrinin Respublika səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş və həmin mərkəzi (ümumrespublika) gəlirlərindən aşağı büdcələrə pay normaları (ayırma faizləri şəklində) verilməsi daha əlavəlişli metod sayılır. Çünki, gəlirlərdən ayırma normaları vəsaitə olan tələbatdan asılı olaraq hər il dəyişdirilə bilər, digər tərəfdən gəlirlərin yığıldığı ərazinin hakimiyyət orqanları həmin mədaxil planlarının yerinə yetirilməsinə daha çox maraqlı olurlar.

Yerli büdcələr üzrə ayırma normalarının tətbiq edilməsini nəinki respublika tabeliyində olan rayonlar və şəhərlər üzrə, eləcə də şəhər tabeliyində olan rayonlar üzrə də tətbiq etmək lazımdır. Lakin məlum olduğu kimi, bu metod şəhərlərin (xüsusilə, Bakı şəhəri) rayonlarına tətbiq edilmir. Ona görə də gələcəkdə gəlirlərin yerli büdcələr arasında bölüşdürülməsi zamanı tətbiq edilən ayırma faizləri şəhər hər bir rayonu üzrə ayrılıqda nəzərə alınması məqsəduyğun olardı. bu gəlirlərin bir rayondan digər rayona (şəhər tabeli) axmasının qarşısını ala bilərdi. Bu məqsədlə, həm şəhər büdcəsi, həm də şəhərin tabeliyində olan rayonların büdcələrinin mədaxili və məxarici ayrı-ayrılıqda tərtib edilməklə Respublikanın Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilməli və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən də təsdiq edilməlidir. Belə bir qaydanın tətbiq edilməsi şəhər tabeliyində olan rayonlarda yerli büdcələrin hüquqları və yerli büdcələrin mədaxil və məxaric hissəsinin yerinə yetirilməsində yerli orqanların iqtisadi marağı artar, vergidən yayınma hallarının qarşısını almaq və vergi intizamını daha da artırmaq olar. Ona görə də respublikanın yerli büdcələrinin, eləcə də şəhər tabeli rayonların büdcələrinə konkret vergilər cəlb olunmalı və son nəticədə büdcələr arasında münasibətlər tənzimlənməlidir.

Rayonların gəlirlərini artırmaq və onların maliyyə mənbələrini möhkəmləndirmək üçün yerli əraziyə daxil olan bütün yerli gəlirlər həmin yerli büdcəyə daxil olmalıdır, lakin onların tələbatından partıq olan vəsait yuxarı büdcəyə, yəni şəhər büdcəsinə alınması qaydası tətbiq edilməlidir. Rayonların ərazisində tətbiq edilməlidir. Rayonların ərazisində yerləşən vergi ödəyiciləri Respublika büdcəsinə daxil olmalı vergilərdən başqa başqa bütün yerli vergiləri ancaq yerləşdiyi ərazinin büdcəsinə ödəməyi və bu barədə vergi orqanına hesabat təqdim etməlidir. Bu halda Respublika Vergilər Nazirliyinin yerli şöbələri rayon ərazisində yerləşən bütün vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslərin uçotunu aparmalıdır. Onlar həmin rayonun statistika orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə formasında fəaliyyət göstərməlidirlər. Lakin təcrübə göstərir ki, rayonun ərazisində olan bir çox müəssisələr və təşkilatlar yerləşdiyi ərazinin vergi xidməti orqanlarına hesabat təqdim etmirlər. Bu da vergi qanunun pozulmasına gətirib çıxarır. Başqa sözlə, vergidən yayınma hallarının artmasına şərait yaradır. Nəticədə külli miqdarda gəlirlərin büdcədən yayınmasına, gəlir planının yerinə yetirilməsinə səbəb olur. Bu cür hallarının qarşısını almaq üçün hər bir rayonun ərazisində yerləşən bütün müəssisələr və təşkilatlar rayon vergi müfəttişliklərinə və statistika orqanlarına lazımi sənədləri verərək dövlət reystrinə düşməsi təmin edilməlidir. U cür hərəkət etməyən müəssisələrin fəaliyyəti dərhal dayandırılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, bir çox firmalar və müəssisələr kommersiya banklarından, hətta dövlət banlarından hansı dövlət banklarından hansı yollarla istədikləri qədər kredit almaqla külli miqdarda mənfəət əldə edirlər, lakin ünvanlarını gizlədərək vergi orqanlarından yayınmaqla kredit müəssisələrini aldatmağa çalışırlar.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin bir sıra dövlətlərindən, o cümlədən, rusiya Federasiyasında vergi sistemi demək olar ki, formalaşmış və təkmilləşmişdir. Ölkə üzrə vahid vergi qanunvericiliyi olmaqla, federal vergilər, yerli vergilər, respublika, vilayət və muxtar respublika vergiləri ayrı-ayrılıqda təyin edilmişdir. Bu qayda hər bir orqanın, regionun hansı gəlir mənbəyinə mali kolmasını qabaqcadan müəyyən etməyə imkan verir və vergilərin tam və vaxtında ödənilməsi üzərində nəzarət etməyə şərait yaradır.

Digər inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin təşkili təcrübəsi də maraq doğurur. Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasını götürək. Almaniya dövləti birləşdiyi ilk vaxtdan başlayaraq iqtisadiyyatın inkişafına dövlət kapital qoyuluşunu artırmaq və yeni iş yerlərini yaratmaq üçün verətilərin ayrı-ayrındakıları üzrə güzəştlər tətbiq etməyə başladı. Almaniya vergi sistemi aşağıdakı kimi qurulmuşdur: gəlir vergisi; əmtəə-pul və mülkiyyət mənasibətlərindən (məliyyatların) vergi; gömrük vergisi. Həmin vergilər dövlət qanunvericiliyi ilə federasiya, torpaq (ərazi), kommunal vergilərinə bölünür. Bundan başqa ümumi vergilər tətbiq edilir: dövrü vergisi, əmək haqqından vergi və gəlirdən vergi federasiya vergisi hesab olunur. Bu gəlirlər əvvəlcədən qanunvericiliklə müəyyən olunmuş normalarla federasiya, torpaq (ərazi) və kommuna büdcələri arasında bölüşdürülür. Bütün bunlar müxtəlif səviyyələrdən olan hakimiyyət orqanlarının maliyyə mənasibətlərinin tənzilənməsinə şərait yaradır.

3.2. Büdcələrin tənzilənməsinin təkmilləşdirilməsi

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə mühüm problemlərdən biri də Respublikanın büdcə sistemində daxil olan ayrı-ayrı büdcələrin tənzilənməsi və gəlirlərin və xərclərin büdcələr arasında bölüşdürülməsidir.

Büdcələrin gəlirləri və xərcləri arasında düzgün nisbətlərin təmin edilməsi büdcə proqnozlaşdırılmasının düzgün təşkil edilməsinin vacib şərtlərindən biridir. Azərbaycan respublikasının büdcə sistemində daxil olan bütün büdcələrin gəlir və xərci arasında tarazlığın yaradılması büdcə kəsirinin maliyyələşmə mənbələrinin müəyyən edilməsi və büdcə tarazlığının təmin edilməsinin mühüm məsələlərindən biridir.

Bildiyimiz kimi, büdcə kəsiri dedikdə, xərclərin gəlirlərdən artıq olması nəzərdə tutulur, yəni büdcənin tarazlığının pozulmasıdır. Büdcə kəsiri maliyyə sabitliyinin pozulması amili kimi qiymətləndirilir və ölkə inflyasiyanın yüksəlməsi şərti kimi qiymətləndirilir. Lakin təcrübədən məlumdur ki, fəvqəladə hadisələr, o cümlədən, təbii hadisələr, müharibə və s. Hadisələr, döhranlar olduğu hallarda büdcə kəsiri daha çox təsadüf edilir. Digər tərəfdən isə şəttə inkişaf etmiş ölkələrin büdcə sistemində də kəsir ola bilər. İqtisadiyyatın strateji sahələrinin inkişaf etdirilməsi mənfəəti dövlət tərəfindən böyük həcmdə investisiya qoyuluşu tələb edir. Belə hallarda da dövlət büdcəsindən kəsir yarana bilər.

Azərbaycan Respublikası da müstəqil inkişaf yoluna keçdiyi dövrdə Respublikanın digər respublikalarla olan iqtisadi əlaqələrin ciddi sürətdə pozuldu, iqtisadi böhran ölkənin bütün təsərrüfat sahələrini bürüdü və iqtisadi

çətinliklər dövlətin maliyyə sistemində, o cümlədən büdcə sistemində də təsir göstərdi. Azərbaycan Respublikasının müharibə vəziyyətində olması və ərazimizin 1 milyondan çox əhəlinin qaçqın vəziyyətində yaşaması ölkənin maliyyə vəziyyətini ağırlaşdırdı. Keçmiş sistemdən miras qalmış təsərrüfat sisteminin dərin böhran nəticəsində maliyyə-kredit-pul sisteminin pozulmasına səbəb oldu.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin ümumi daxili məhsula olan nisbəti və büdcə kəsinin vəziyyətini aşağıdakı cədvəl məlumatlarından görmək olar:

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin ÜDM-a nisbəti (faizlə)

Cədvəl №4

	<i>Dövlət büdcəsinin gəlirləri</i>	<i>Dövlət büdcəsinin xərcləri</i>	<i>Büdcə kəsiri</i>
<i>1994</i>	<i>14,8</i>	<i>25,1</i>	<i>10,3</i>
<i>1995</i>	<i>19,5</i>	<i>20,1</i>	<i>0,6</i>
<i>1996</i>	<i>18,2</i>	<i>17,6</i>	<i>0,6</i>
<i>1997</i>	<i>19,2</i>	<i>21,8</i>	<i>2,6</i>
<i>1998</i>	<i>14,6</i>	<i>16,6</i>	<i>2,0</i>
<i>1999</i>	<i>16,7</i>	<i>19,4</i>	<i>2,8</i>
<i>2000</i>	<i>18,9</i>	<i>21,5</i>	<i>2,0</i>
<i>2001 (proqnoz)</i>	<i>19,9</i>	<i>21,9</i>	<i>2,0</i>

Cədvəldən görünür ki, 1994-cü ildən 1999-cu ilə qədər Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-a nisbəti xüsusi çəkisi kəskin dəyişilib, baxmayaraq ki, YDM göstərilən illərdə xeyli artmış, lakin büdcə gəlirlərinin ÜDM-da xüsusi çəkisi 1994-cü ildə 14,8%, 1999-cu ildə 16,7% təşkil etmiş və proqnoza görə 2001-ci ildə 19,9 %-ə satacaqdır. Büdcə xərcləri də ÜDM-da 1994-cü ildə 25,1 % təşkil etmiş və 1999-cu ildə 19,4 təşkil etmiş, 2001-ci ilin proqnozuna görə 21,9 təşkil edəcəkdir. Büdcə kəsiri isə 1994-cü ildə ÜDM-un 10,3 %-ə qədər, 1999-cu ildə 2,8% və 2000-ci ildə 2,6 %, 2001-ci ildə isə 2% nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il «Dövlət büdcəsi haqqında» qanunda təsdiq edilmiş göstəricilərə görə büdcə kəsinin yuxarı həddi 420 mlrd. Manat müəyyən edilmiş və aşağıdakı maliyyələşmə mənbələri hesabına ötürüləcəkdir. Bu mənbələri aşağıdakı formada vermək olar:

2000 və 2001-ci illərdə Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin kəsiri və maliyyələşmə mənbələri

Cədvəl №5

(milyard manat)

	2000	2001
	0	
<i>Büdcə kəsiri</i>	479	420
<i>Maliyyəlaşmə mənbələri:</i>		
<i>II. Daxili maliyyəlaşmə mənbələri</i>	160	260
<i>O cümlədən</i>		
<i>1. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsait</i>	120	200
<i>2. Qısamüddətli dövlət istiqraz satışından daxil olan vəsait</i>	40	50
<i>3. Dövlət daxili uduşlu istiqraz vərəqələrinin satışından daxil olan vəsait</i>	-	0
<i>II. Xarici maliyyəlaşmə</i>	319	160

Həmin məlumatlardan göründüyü kimi büdcə kəsirinin daxili maliyyəlaşmə mənbəyi 2000-ci ildə 33,4 %, 2001-ci ildə 61,9 %, qalan hissəsin isə xarici ymaliyyəlaşmə mənbəyi kimi, büdcə kəsirinin örtülməsi üçün xarici maliyyəlaşmə mənbəyi 66,5%, daxil mənbələr isə 33,4 təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın (balanslaşdırılmasının) təmin edilməsi istiqamətində aparılan cəhdlər hazırda ən mühüm problemlərdəndir. Son illərdə büdcə kəsirinin azaldılması üçün götürülən iqtisadi tədbirlər əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, maliyyə siyasətinin təkmilləşdirəlməsi müsbət nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Lakin büdcə kəsirinin aradan qaldırmaq bir sıra mühüm prinsipləri nəzərə almaq vacibdir. Bunlara, xüsusilə, aşağıdakılar aiddir:

1) *Büdcənin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın təmin edilməsi və gəlirlərin xərclərdən artıq olması bəzən iqtisadiyyatın sabit inkişafını əks etdirməyə bilər. Ona görə də inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi, ölkənin mövcud iqtisadi sosial inkişaf vəzifələri nəzərə alınaraq büdcə kəsirinə yol verilə bilər*

2) *Büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün süni metodlardan istifadə etmək olmaz. Bu cəhdlər nəinki iqtisadi inkişafı stimullaşdırır, əksinə, onun vəziyyətini daha da ağırlaşdırır bilər.*

3) *Çalışmaq lazımdır ki, büdcə kəsri dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsində olduğu kimi, ÜDM-a təqdirdə bu inflyasiyanın güclənməsinə təkan verir və bu şəraitdə dövlət daha ciddi iqtisadi və hətta siyasi tədöirlər yolu ilə büdcə kəsirini ixtisar etməyə məcbur olur ki, bu da arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.*

4) *Büdcə ləkəsini azaltmaq və aradan qaldırmaq üçün birinci növbədə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək lazımdır. Ölkənin iqtisadi dirçəlişə nail olmadan, büdcənin daxili gəlir mənbələrini artırmadan, ölkənin maliyyə sabitliyini təmin etmədən büdcə kəsirini də müvəfəqiyyətlə aradan qaldırmaq olmaz.*

5) *Büdcə kəsirini örtmək üçün xarici borclardan çox daxili borclara üstünlük vermək daha məqsədəuyğundur.*

Büdcə kəsirini azaltmaq və aradan qaldırmaq üçün iqtisadi-sosial islahatlar proqramına elə vacib məsələləridaxil etmək lazımdır ki, bunlar iqtisadi dirçəlişə stimül yaratmaqla büdcə gəlirini artırmağa yardım etsin:

1) *özəlləşdirmə sahəsində islahatları davam etdirmək və özəlləşdirmədən daxil olan vəsaiti iqtisadi inkişafa yönəltmək;*

2) *istehsalın aparıcı sahələrinin inkişafına dövlətin maliyyə yardımını gücləndirmək;*

3) *iqtisadi inkişafa istehsal təyinatlı investisiya qoyuluşuna maliyyə-vergi güzəştlərini artırmaq;*

4) *maddi istehsalın inkişafına, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə yönəldilən xarici investisiyanın cəlb olunmasını stimullaşdırmaq;*

5) *büdcə gəlirinin artırılmasına müsbət təsir göstərən mütərəqqi vergi sistemi yaratmaq;*

6) *büdcə xərclərinin qənaətlə və səmərəli istifadəsi üzərində dövlətin maliyyə nəzarətini gücləndirmək.*

Büdcənin gəlirləri və xərclərinin nizamlaşdırılması üçün həm dünyanın bir sıra ölkələrində, eləcə də Azərbaycan Respublikasında sekvestr metodundan da istifadə edilir. Sekvestr metodu büdcənin xərclərinə müəyyən məhdudiyət qoyulmasını ifadə edir. Bu metod kçmişdə ABŞ-da, son illərdə Rusiyada da tətbiq edilmişdir. Mahiyyət etibarilə büdcə sekvestri o zaman tətbiq edilir ki, təsdiq edilmiş büdcənin gəlirləri planının yerinə yetirilməsinə görə büdcənin icrası zamanı büdcənin bir sıra xərcləri azaldılır.

Azərbaycan Respublikasının «Dövlət büdcəsi haqqında» qanunda dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesində büdcənin niəmləşdirilməsi üçün sekvestr metodundan istifadə olunmasınınəzərdə tutulmuşdur. Həmin qanunun 17-ci maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir:

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində onun gəlirləri təsdiq olunmuş məbləğdən 20 faiz az yerinə yetirilərsə və bu, büdcə kəsirinin müəyyən olunmuş yuxarı həddini keçməsinə səbəb olarsa, onda dövlət büdcəsinin müdaftə olunmuş maddələri istisna olmaqla bütün xərclərin ilin qalan ayları üzrə proporsional ixtisarı mexanizmi (sekvestr) tətbiq olunur. Göründüyü kimi, büdcənin gəlir və xərcinin sekvestr metodu ilə nizəmləşdirilməsi məcburiyyətə üzündən irəli gəlir. Lakin burada mühüm məsələ xərclərin necə və hansı nisbətdə ixtisarıdır? Başqa sözlə, burada hansı sahələrin daha çox və ya az maliyyələşməsi problemi meydana çıxır. Ona görə də büdcə sekvestri istər-istəməz iqtisadi, sosial-siyasi və büdcələr arası münasibətləri əks etirir.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, büdcə sekvestri əslində həm büdcə proqnozlarındaqiqləşməsi və həm də çətin maliyyə vəziyyətindən çıxış yoludur. Çünki, əgər proqnozlar dəqiq olsaydı və maliyyə vəziyyəti sabit olsaydı sekvestr metodu ilə büdcə nizəmləndirilməsinə da ehtiyac olmazdı. Digər tərəfdən, sekvestr metodu ilə büdcə nizəmləndirilməsi daimi tətbiq edilə bilməz, bununla maliyyə böhranından daimi çıxmaq olmaz. Lakin büdcə xərclərin daha səmərəli istifadə etmək nöqtəyi nəzərdən bu metodun müsğət cəhəti də vardır. Dövlət büdcəsi vəsaitinin səmərəli istifadə edilməsi və büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatların büdcə normalarına ciddi əməl etmələri dövlətin maliyyə sağlamlaşmasına müsbət təsir edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olmaqla müvafiq hakimiyyət orqanlarının funksiyalarının həyata keçirilməsinin əsas maliyyə təminatıdır. Büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcə həlqələri qarşılıqlı əlaqə halında fəaliyyət göstərir və bütün büdcələrin məcmusu ölkənin büdcə sistemini təşkil edir. Büdcə sisteminin təşkili aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: 1) büdcə sisteminin vahidliyi; 2) gəlirlərin və xərclərin büdcə sisteminin növləri arasında bölgüsü; 3) müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyinin təmin edilməsi; 4) büdcənin gəlirləri və xərclərinin tam əks olunması; 5) büdcələrin nizəmləşdirilməsi; 6) büdcə vəsaitlərinin ciddi qənaət rejimi ilə və səmərəli istifadə edilməsi; 7) büdcələrin xərclərinin tam ödənilməsi; 8) aşkarlıq prinsipi; 9) büdcə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli olması.

Büdcə sisteminin təşkili prinsiplərinə müvafiq olaraq hər bir büdcə həlqəsinin gəlirləri və xərcləri elə bir səviyyədə müəyyən edilir ki, onların balanslaşdırılmasına nail olunsun.

Azərbaycan Respublikasının bütün subyektlərinin, o cümlədən yerli özünüidarə orqanlarının büdcə hüquqlarının bərabərliyi təmin edilir.

Büdcə sisteminin təşkili prinsipləri həm də onu nəzərdə tutur ki, büdcələrarası münasibətlər demokratik dövlət quruculuğu vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə xidmət etsin. Həm də bütün inzibati- iqtisadi rayonların sosial-mədəni quruculuq vəzifələri zəruri maliyyə vəsaiti ilə təmin edilir.

Bələdiyyələrin statusunun müəyyən edilməsi və bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında qanunların qəbul edilməsi yerli orqanların büdcələrinin müstəqilliyinə də zəmanət vermişdir. Həmin dövlət zəmanəti büdcələrin müstəqilliyini aşağıdakı istiqamətlərdə təmin edir:

- 1) *investisiya və pul-kredit siyasəti əsasında istehsal sferasının inkişafına şərait yaratmaq;*
- 2) *yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını həyata keçirmək üçün yerli büdcələrin kəsirini örtmək məqsədilə həmin büdcələrə əlavə gəlir mənbələri təyin etmək.*

Respublika qanunvericiliyi gələcəkdə bələdiyyələrin əlavə səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün onlara zəruri maliyyə vəsaiti də ayırmasını təmin etməlidir.

Hazırkı şəraitdə respublika qanunvericiliyi ilə aşağı büdcələrə verilmiş gəlirlər ayrı-ayrı bələdiyyələrnı sosial-iqtisadi və idarəetmə vəzifələrini tam icra etmək üçün maliyyə mənbəyi kimi kifayət etmir. Ona görə də yerli orqanların, o cümlədən bələdiyyələrin büdcələrini nizamlaşdırmaq, yəni tənzimləmək üçün onlara dövlət büdcəsi gəlirlərindən nizamlaşdırıcı gəlirlərin verilməsi məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. *Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.*
2. *Azərbaycan Respublikasının «Dvlət büdcəsi haqqında» qanun. 18 may 1999-cu il*
3. *Azərbaycan Respublikasının «2001-ci il üçün Dövlət büdcəsi haqqında» Qanun*
4. *Azərbaycan Respublikasının büdcə təsnifatı, Bakı 1996-cı il*
5. *Azərbaycan Respublikasının 1994-1995-ci illər Dövlət büdcəsinin icrası haqqında hesablər*
6. *Azərbaycan Respublikasının «2000-ci il Dövlət büdcəsi haqqında» Qanun*
7. *Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi*
8. *«bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu 1999-cu il*
9. *Məmmədov S.M. «Maliyyə» dərsləri, Bakı 1997*
10. *«maliyyə, pul tədavülü və kredit». Dərslər vəsaiti, Bakı 1998-ci il*
11. *Вахрин П.И. «Финансы» учебник, Москва 2000*
12. *Романовский «Бюджетная система Российской Федерации», Москва 1999*
13. *Г.Б.Поляк «Бюджетная система России» Москва 2000*
14. *Дробозина Л.А. «Финансы» учебник, Москва 1999*

15. *Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri. Bakı 2000-ci il*
16. *«Малыйя вя учот» журналы. Бақы 2000-жы ил № 1,2,3,4*
17. *«İqtisad elmləri» nəzəriyyə və praktika. Bakı 2000-ci il № 1,2,3,4.*
18. *«Ekspert» jurnalı. Bakı 2000-ci il № 1,2,3,4.*